

Волинські Атени

У давнину культурними столицями України були різні міста: Київ та Чернігів, Володимир та Галич, Холм, Львів, Луцьк. На зламі XVI-XVII ст. всеукраїнським інтелектуальним центром стає волинське місто Острого, стає завдяки діяльності тут першої школи вищого типу в православному регіоні Європи.

Заснував її Костянтин-Василь Костянтинович Острозький (1526-1608), найбільший магнат Речі Посполитої, відомий меценат, нащадок самого святого Володимира. Величезні маєтності, походження, посади впливових урядових посад давали йому змогу протягом півстоліття відігравати визначну роль у політичному житті держави. Як визнаний лідер православної опозиції, він брав активну участь у всіх тогочасних політично-релігійних акціях.

Вибір Острога для влаштування культурно-освітнього, видавничого і пропагандистського центру не був випадковий. Насамперед — з міркувань престижу — князеві важило те, аби розмістити академію в "родоначальному граді". Важливими були також ідеологічні мотиви: як в одному з осередків православної Луцько-Острозької єпархії, в Острозі діяв кафедральний собор (замкова Богоявленська церква), при якому часто перебував владика зі своїм кліром. Князівський двір (в Острозі та Дубні) став центром політичного життя України на зламі XVI-XVII ст.

Для повнокровної діяльності осередку важливі значення мали економічне процвітання міста й та духовна атмосфера, яка панувала в ньому. Саме на цей час припадає бурхливий розвиток в ньому ремесел, зокрема, зброярства та малярства. Митні та торговельні свободи притягали сюди купців з усієї Речі Посполитої та за кордон. Як кожне місто, заангажоване в міжнародній торгівлі, Острого швидко зробився відкритим до сприйняття всіляких новітніх культурних, мистецьких та релігійних віянь. Досить сказати, що протягом останньої чверті XVI ст. докорінно змінився навіть зовнішній вигляд Острога (за участю італійських архітекторів). Жодне волинське місто того часу не мало стільки будівель, виконаних у стилі Ренесанс (замок, три дерев'яні палаци, міські вежі та будинки, ратуша).

На зламі XVI-XVII ст. тут стикувалися, взаємозбагачуючись, різні національно-культурні традиції.

До проакадемічних кіл входили парохі острозьких церков, ченці монастирів в маєтках К.-В. Острозького: Дерманського Святотроїцького, Дубнівських — Спаського та Воздвиженського, Дорогобузького Богородичного, Степанського Святотроїцького, Любарського Святоюріївського.

Інтелектуально-мистецьке середовище міста творили досить численні малярі, співаки, цехові та придворні музики, будівничі-іноземці; ксьондзи та вчителі католицької школи, а також приватні та міські лікарі, аптекарі — усі здебільшого бакалаври Краківського університету. В порівняно невеликому місті (близько 5 тис. мешканців) були одні з найбільших та найдавніших в Україні колонії євреїв та татар. Вони займали окремі квартали й користувалися правом самоврядування.

Таким чином, поряд з дев'ятьма церквами активно діяли костюл з високо освіченими настоятелями та вчителем, дві синагоги із знаною єшібою — духовною і загальноосвітньою школою, татарська мечеть зі школою, кальвіністський та протестанський збори; мирно жили різні народи, різні мови, конфесії. Витворився оригінальний синтез української культурно-побутової традиції і загальноєвропейської (носіями якої стали поляки, німці, шотландці, угорці, пруси, греки з Італії) та східної (виразниками якої були євреї, татари, греки з малоазійських колоній).

К.-В. Острозький, за свідченням сучасника, споруджував школу "майже з королівським розмахом". Великі суми записала їй близько 1577 р. і племінниця князя княжна Гальшка Острозька. Вона надала на "шпиталь й академію острозьку, на монастир святого Спаса недалеко Луцька над рікою Стиром й на селі Доросино" 6 000 коп грошей.

В основу діяльності школи було покладено традиційне для середньовічної Європи, однак цілком незвичне для українського шкільництва визначення семи "вільних наук". Така програма охоплювала предмети "тривіуму" (граматика, риторика, діалектика) та "квалдрівіуму" (арифметика, геометрія, музика, астрономія). Проте новозаснована школа докорінно відрізнялася від західноєвропейських чи польських початкових та середніх шкіл, насамперед своїм виразно національним характером й орієнтацією на греко-візантійську культурну спадщину. Унікальність та оригінальність її виявилися і в тому, що відповідно до культурних та політично-релігійних потреб України тут своєрідно інтерпретували гуманістичну ідею "тримовного ліцею" (тобто гебрайсько-греко-латинського). Православний характер школи продиктував заміну іврити церковнослов'янською мовою.

Ідея української "тримовної гімназії" була задекларована вже в першому острозькому виданні. На титулі „Букваря“ 1578 р. читаємо, що Бог повелів князеві „устроїти дом на діло книг печатних, к тому же еще і дітям к наученію, ... і ізбравши мужей в божественном писаній іскусних, в греческом язичі, в латиньском, паче же і в руськом. І пристави їх дітищому училищу“. Для історичного та політичного обґрунтування нововведення наприкінці книги додано „Сказаніє, како состави святой Кирил Философ азбуку по языку словенську і книги преведе от греческих на словенській язук“ Храбра Черно-

ризя (X ст.). У цьому полемічному трактаті доводилася рівноправність слов'янської мови з класичними.

В Острозькій академії вперше в українському шкільництві було запроваджено викладання грецькою та латинською мовами. Також уперше навчання церковнослов'янською було поставлено на науково-методичний рівень. Адже готування до друку Біблії вимагало вироблення певних сталих граматичних засад, ознайомлення з найсучаснішою європейською мовознавчою думкою.

Те, що в Острозі цими мовами читались якісь, очевидно, початкові філософські курси, видно зі свідчення сучасника: К.-В. Острозький "міл у Острозі і школи філософскія, язиком греческим, й латинским, і словенским". Іврит в Острозі не був повністю ігнорований. Як засвідчує надрукована у 1581 р. „Хронологія“ Андрія Римші, навіть у початкових класах академії діти вивчали назви місяців цією мовою. Певні філологічні консультації викладачі та перекладачі могли отримувати від діячів відомої в Речі Посполитій Острозької єшіби — школи коментаторів Талмуду.

Цілком можливо, що студенти академії ознайомилися з основами тогочасного права, зокрема церковного. На це побічно вказує культивоване в Острозі та пов'язаних з ним осередках переписування "Кормчої".

Сучасники найчастіше називали Острозьку школу "академією". Фактично ж вона була середньою школою, хоч в окремі періоди, коли залучалися висококваліфіковані спеціалісти, могли впроваджуватися окремі курси академічного рівня.

Формальна невизначеність статусу закладу і його приватний характер сприяли виникненню вперше в Україні світської публічної школи, незалежної не тільки від державних чинників та костюльної єрархії, а й навіть від Православної Церкви. Мирянами були штатні викладачі (бакалаври), більшість ректорів, а залучення духовних осіб відбувалося насамперед через відсутність інших інтелектуальних кадрів. Фактично в Острозі вперше було подолано монополію Церкви в українській освіті.

В історії академії можна окреслити три періоди.

Перший період, час становлення, припадає на 1576-1586 рр. і характеризується великим інтелектуальним спалахом: було випущено у світ першу повну Біблію церковнослов'янською мовою (1581). Вже тоді простежувалася унікальна прикмета Острозького культурно-освітнього центру

(який, окрім академії, включав ще літературно-публіцистичний гурток та видавництво) — залучення до співпраці діячів різних конфесій, ідеологічних та політичних орієнтацій попри перевагу православного спрямування діяльності осередку. Тут перебували послідовники традиційного православних поглядів — українець Герасим Смотрицький і росіянин Іван Федорович; випускник римського Германського колегіуму (однак запеклий антипапіст) грек Еммануїл Мосхопулос; протестанти білорус Андрій Римша та українець Мотовило; проватиканськи настроєні греки Діонісій Раллі та Євстахій Нафанайл.

Залучення наукових кадрів та викладачів з-за кордону до Острога відбувалося двома етапами. Перший пов'язаний із заснуванням колегії і готуванням до друку Біблії, другий припадає на 2-у половину 90-х рр. XVI ст. Один зі списків Святого Письма з Ватикану привіз грек Діонісій Раллі. 1579 року Євстафій Нафанайл перекладав тексти до Біблії, навчав дітей К.-В. Острозького. Еммануїл Мосхопулос теж брав участь у підготовчих роботах (згодом їздив до Росії; по поверненні на батьківщину співпрацював з відомим публіцистом та літератором Максимом Маргунієм). Очевидно, до гуртка входили також Тимофій, єпископ міста Поло, і єпископ Меглени Феофан Грек.

Наступний період діяльності академії (1587 — поч. 1620 р.), час її найвищого розквіту, великою мірою позначився навколоунійними змаганнями в Україні та Білорусії. Саме тоді до Острога та підпорядкованих йому культурно-ідеологічних осередків було запрошено багатьох видатних особистостей того часу — українців та чужоземців. Їх винесений з відомих європейських університетів і протестантських середніх шкіл науковий та педагогічний досвід, треба думати, був втілений у діяльності Острозької академії. Адже ук-

раїнець Кипріян навчався в Падуанському університеті, Ісакій (Борискович) — в Александрійській патріаршій школі, народжений у Львові грек Еммануїл Ахілеос закінчив римську Афанасіївську колегію. З-поміж емігрантів — вихованців Падуанської академії вирізнялися греки Никифор Кантакузин та Кирило Лукаріс, згодом патріарх Александрійський та Константинопольський.

Патріарший протосинкел Никифор Кантакузин був славний своєю ерудицією і коли навчався та працював у Падуанській академії, і серед греків Венеції. До Острога він приїхав "для отпраовання наук визволених", тут писав якісь публіцистичні твори. Його співвітчизник Кирило Лукаріс у 1594-1600 рр. займав посаду ординарного ректора, викладав грецьку мову. Обидва, як тоді велося, давали приватні лекції обдарованим учням.

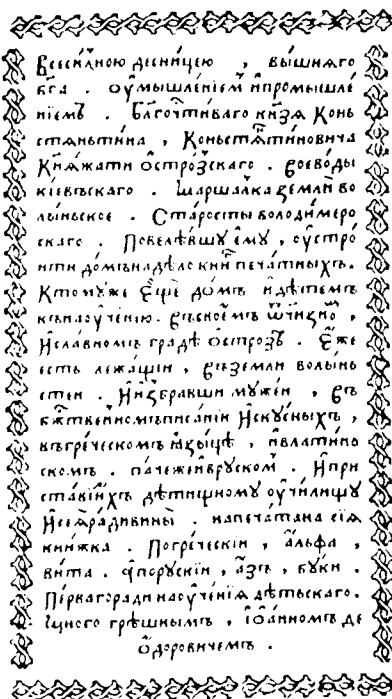
Порівняно високий інтелектуальний рівень академії втримувався насамперед завдяки співпраці з нею іноземних діячів та посиленню міжнародних контактів. В жодному з культурно-ідеологічних центрів України XVI—XVII ст. не перебувало стільки впливових, здебільшого високоосвічених особистостей православного Сходу та Балкан. Масовими і частими були їх відвідини Острога, в певні періоди мало не щотижня прибували сюди їх багатолюдні валки. З видатних достойників слід згадати Пелагонського митрополита Єремію, Стагонського єпископа Авраамія Гаїду, архієпископа Кізікійського та Тирновського Діонісія Раллі, архимандрита Теофана (згодом Єрусалимського патріарха). Зокрема, мав у князя шану Охридський архієпископ Афанасій, який, до речі, привіз до Острога регалії візантійських імператорів. Усі вони не тільки залучалися до релігійно-політичного життя України, але також по змозі консультували викладачів та перекладачів, сприяли налагодженню

книжних контактів з тими країнами, звідки походили чи де посідали церковні посади. Взаємовигідні культурні зв'язки були налагоджені ще в 70-х роках XVI ст. з монастирями Афона. Туди для морального вдосконалення, вивчення та копіювання багатогрецької та церковнослов'янської книжності мандрували Йов (Княгининський), Йоан (Вишенський), Ісакій (Борискович), Афанасій (Межигірський) та інші діячі. Натомість афонські ценці приходили до Острога за ялмужною, місцевими виданнями, постачаючи: водночас потрібні друкарні та колегії рукописи, яких не було в Україні.

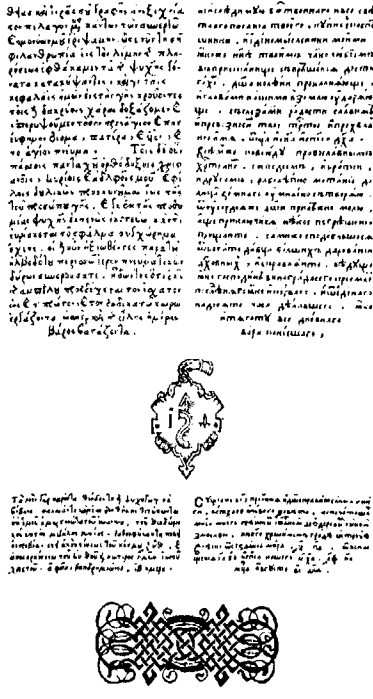
Острого став провідним центром міжнародного культурного спілкування України. Значні праці в галузі перекладу, які здійснювалися при академії, а також перебування в Острозі грецьких інтелектуалів спричинилися до того, що місто до початку другого десятиліття XVII ст. було одним з найбільших осередків грецистики Речі Посполитої.

З академією співпрацювали й польські діячі, що забезпечувало відповідний рівень викладання польською та латинською мовами. Серед них особливо вирізнявся Ян Лятош (1539-1608) — астроном, математик, доктор медицини, випускник Краківського та Падуанського університетів, — який останні десять років свого життя провів в Острозі. Певну допомогу академії могли надавати придворний латиномовний поет Симон Пекалід (випускник Краківської академії) і блискучий полеміст, випускник однієї з протестантських шкіл Великопольщі Мартин Броневський (Христофор Філалет).

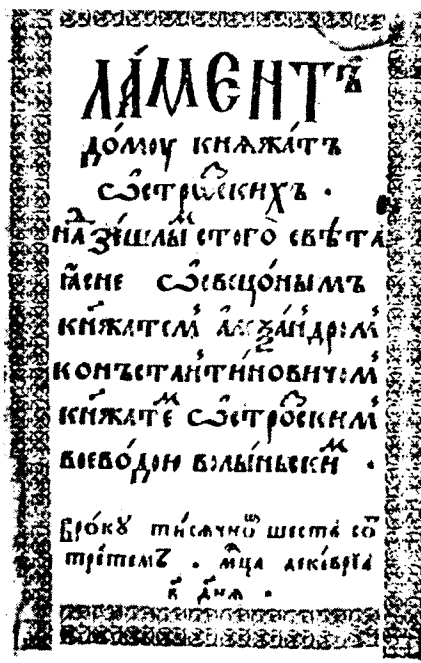
Славу Острогу принесли й українці-самоуки, визнані публіцисти Герасим Смотрицький, Йоан (Вишенський), Василь Малушницький-Суразький, Клірик Острозький, протопоп Ігнатій; літератор Дем'ян Наливайко, друкарі, книжники.

Титул „Букарія“. Острого, 1578

Післямова Біблії. Острого, 1581

Титул „Ляменту...“. Острого, 1603

ша вийшов "Ектезис" — опис Берестейського собору. І коли Петро Скарга видав у 1597 р. свій "Берестейський собор та його оборону", тоді Мартин Броневський опублікував голосний твір-відповідь "Апокрисис" (польське видання 1597 р., українське — 1598). Натомість у полеміку з єпископом Іпатієм Потієм вступив анонімний Клірик Острозький (протопоп Ігнатій?), написавши йому дві відповіді "в школі грецької" (1598, 1599).

Як світська інституція, Острозька академія у 1602 р. заснувала свою філію в Дерманському монастирі. Очевидно, передбачалося перетворити її невдовзі на впливовий духовний заклад. Серед працівників цього учбового осередку, де навчали "письма словенського, грецького і латинського", та примонастирської друкарні бачимо грециста Ісакія (Борисковича), перекладача Івана Борецького, літератора та викладача Дем'яна Наливайка, відомого аскета Йова (Княгиницького).

Острог виконував також функцію головного координаційного центру для багатьох українських шкіл, насамперед волинських. Сюди йшли вчителями випускники академії, постачалися учбові видання, рукописи з Острога. Інтенсивні та плідні зв'язки підтримувалися з українськими братствами та їх школами. І насамперед зі Ставропігійським братством у Львові, при якому функціонувала друга після острозької українська школа вищого типу. Тісно співпрацювали й друкарні, які обмінювалися спеціалістами, устаткуванням. Коли одна припиняла роботу, інша її продовжувала. Деякі братські даскалки закінчували Острозьку академію, львівські студії вдосконалювали свої знання в Острозі. І навпаки, студенти колегії їхали до Львова викладачами. Тісними були зв'язки Острога з Києвом, зокрема острозькі дячі стояли біля джерел Київської братської школи. У тому, що Київ перейняв естафету українського вищого шкільництва, була своя закономірність. Саме завдяки "острожанам" близько 1615 р. (в час поступового занепаду академії) тут витворилися два культурно-освітні осередки — братство зі школою та літературно-перекладацький гурток з друкарнею при Печерській лаврі. До їх становлення, зокрема, доклали зусиль Іван Борецький, перший ректор братської школи та лаврський архимандрит Єлисей (Плетенецький). Вже на їх основі Петро Могила у 1632 р. зміг заснувати Київську академію.

Творчі контакти підтримувалися і з протестантськими осередками. В самому Острозі функціонували антитринітарський та кальвіністський збір зі школою. Протестантські громади відомі в таких князівських маєтках як Лабунь, Остропіль, Старокостянтинів. Студенти православної академії навчалися також в антитринітарській школі в Гоші і навпаки. Що ж до осередків на власне польській території, то саме антитринітарська друкарня Олексія Рудецького в Кракові випускала польськомовні твори, підготовлені в Острозі ("Апокрисис", "Ектезис").

Занепад академії, як і всього центру, почався після смерті у 1608 р. її патрона К.-В. Острозького і був прямим наслідком переходу міста до спадкоємців-католиків. Висококваліфіковані викладачі-чужоземці

вже не мали змоги приїжджати до Острога, почав розпадатися літературно-публіцистичний гурток, згортала свою діяльність друкарня. Цей процес, однак, тривав близько десяти років. Бо ще в 1610 році тут виготовив список свого перекладу з грецької мови на церковнослов'янську знаний філолог Кипріян. А через рік анонімний учень академії виконав досить складний переклад з грецької мови книги полемічних творів Федора Авукара, за якою він попередньо їздив аж до "Аравії". З 1612 р. походить останнє тутешнє видання. Пізніше переклади острозьких діячів виходили у світ уже в київській та білоруських друкарнях. Висококваліфікованих викладачів школи замінили її вихованці. Тому острожани своїх дітей посилали на навчання вже до інших міст — у вільнюську та київську братські школи, Володимирську присоборну греко-католицьку школу, Афанасієвський колегіум у Римі.

На початку 1621 р., з переходом частини міста у власність онуки К.-В. Острозького Ганни-Алоїзи Ходкевич, розпочався останній період історії академії, який тривав до 1636 р. Ліквідація православної академії була прямим наслідком діяльності езуїтів, які протягом півстоліття досить успішно "навертали зі схизми" родину Острозьких. Чернечий орден не тільки прагнув прибрати до рук величезний маєток і вкоренитися в цьому регіоні, але мав на меті і знищити такий впливовий український осередок. Остаточно це вдалося здійснити, виховавши Г.-А. Ходкевич на фанатичну католичку. Саме вона розпочала нагілки вчителів, заборонила викладати латинською та польською мовами, позбавила школу дотації, заснувала в Острозі 1624 р. відомий у Речі Посполитій езуїтський колегіум та надала йому величезну маєтність. Діяльність зведеної до рівня елементарної школи колишньої православної академії припинилася в 1636 р., після повстання українських міщан, спровокованих оскверненням Ганною-Алоїзою поховання її батька — православного Олександра Острозького.

Протягом 60-річної діяльності Острозької академії (1576-1636) її закінчили не менш як 500 осіб. Вихованці академії працювали вчителями, літераторами, друкарями, проповідниками, секретарями в державних та приватних установах, ставали релігійними дячами. Вперше учительський стан поповнився не учнями дяківських шкіл, а професійними викладачами з цілком новим світоглядом, набагато ширшими знаннями. Наслідком цього було відчутне підвищення рівня освіти всього суспільства, її демократизація. Академія відіграла й відповідальну політичну роль: протидіяла колонізаторському впливові на молоді езуїтські учбові заклади, сприяла формуванню національної свідомості всього українського народу. Непересічним був внесок острозьких діячів у становлення вітчизняного мовознавства як науки. Став Острог і впливовим центром міжнародного спілкування.

Vitae scripturae Domini dei Melchior Smotrytskyi Archiepiscopi Ucrainae apostolici Sedis Brevi manu scripta Dermanensium in manu Patricii de Wolskae in scriptura Urbana viii Idibus Iulii conuecti de actibus et gloriose mdcxxiii Decembris xxvii.

Мелетій Смотрицький. Гравюра 1665 р.

Навіть за неповними виявленими даними можна стверджувати, що більшість культурно-освітніх та релігійних діячів тогочасної України і Білорусії були пов'язані з Острогом походженням, навчанням, участю в політичних та культурницьких акціях центру. Серед знаних випускників академії бачимо острожан Саву Флячича (її ректора), Наливайків — Северина (козацького ватажка) та Дем'яна (острозького літератора), Стефана Смотрицького (острозького книжника) та його брата Мелетія (відомого письменника), коректора Печерської друкарні Тарасія (Земку), ректора Гошанської школи, а згодом і Києво-Могилянської академії, Ігнатія (Старушича), визнаного книжника Афанасія (Китайчича), хроніста Йоакима Єрліча: галичан — відомого православного аскета Йова (Княгиницького) і патрона українського шкільництва, гетьмана Петра Сагайдачного.

Через Мукачівських єпископів Амфілохія Арданівського (1596), Сергія Тисьмянського (1601-1624) та Івана Заславського (1627-1633), які довго жили на Острозчині, поширювався вплив тутешнього культурного центру на Закарпаття та Буковину.

Вироблена в Острозі система шкільництва, яка ґрунтувалася на поєднанні українсько-візантійських традицій та певних досягнень європейської педагогіки та науки, не зникла безслідно. Сформований власне тут тип національного вищого учбового закладу православного спрямування — слов'яно-греко-латинська академія — був перенесений до Києва (1632), звідки поширився до Молдови (Ясси, 1640), а після декількох невдалих спроб — і до Москви (1687).

Інатій ЗЕНЬКОВИЧ

На початку статті:
Костянтин-Василь Острозький.
Медаль початку XVII ст.